

Szűcs Teri

A fájdalmas és az ellenálló anya

„Zsidó” identitáskép a *Nincstelenek*ben

A »zsidót« olyan bonyolult társadalmi-pszichológiai identitáskonstrukciónak tekintjük, amely dinamikusan alakul a saját és az idegen tekintetek tükörszerű kölcsönösségének, sok esetben fölcserélhetőségének terében. Ez azt is jelenti, hogy a »zsidó« sokkal inkább tárgya a tekinteteknek, mintsem szubjektuma. Mindig távol és máshol van, még akkor is, ha a tekintetek szubjektumai tudni vélik a helyét a fenomének világában, és meg is személyesítik. [...] a »zsidóhoz« tartozó képzetek identifikációs mintázatokba rendeződnek, kapcsolatba kerülnek más identifikációs tényezőkkel, megmutatkozásuk azoktól többnyire elválaszthatatlan

– áll a „Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban című tanulmánygyűjtemény előszavában, melyet Schein Gáborral együtt szerkesztettünk 2013-ban. A *Nincstelenek* ugyanabban az évben jelent meg. Nyilvánvaló volt számunkra, hogy olyan könyvet vehettünk a kezünkbe, melynek egyik rétege éppen azt beszéli el, ami a zsidó identitások irodalmi reprezentációival (úgy is értendő: diszkurzív megteremtésével) foglalkozó kutatás lényege. A tanulmánykötet megfogalmazását kölcsönvéve, a *Nincstelenek* a „zsidó” fogalom kapcsán „identifikációs konstrukciók összetettségéről, belső feszültségéről, a komplementer identifikációkhoz fűződő kapcsolatáról, az elsajátított és a hatalmi viszonyok hatására is formálódó identitás-elbeszélésekre és identitásalakzatokra adható válaszokról” beszél.¹

A tanulmánykötet létrejöttét az egyetemi bürokrácia merev struktúrái határozták meg. Több fontos irodalmi mű kimaradt a vizsgálódásból, és számos olyan kutató is, akivel jó lett volna együttműködni az azóta folytatás nélkül megszakadt munkában. Borbély Szilárd regénye, amely arról is szól, hogy a perifériára szorultakat tovább marginalizálják, kivetik magukból a merev hatalmi struktúrák, nem került be az elemzett irodalmi művek sorába, s fájó módon hiányzik belőle Borbély költői munkássága is. Pedig akár a *Hosszú nap el* című, a személyes és személytelen megszólalás relációit feltáró korai verseskötet Jom Kippur-hivatkozása, akár a *Halotti Pompa* sokrétű szövevébe beíródó, átformált haszid mitológia, vagy a *Testhez*-kötet holokauszttapasztalatot, női test- és szenvedéstapasztalatot összedolgozó prózaversei alapvető szövegei lehettek volna e vizsgálódásnak. Jelen gondolatmenettől távol áll az elvégzetlenül maradt mun-

¹ „Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban, szerk. SCHEIN Gábor, SZŰCS Teri, Bp., Eötvös, 2013, 7–8.

ka bepótlásának illúziója. Borbély Szilárd életműve arra is felhívja figyelmünket, hogy a hiány sosem ártatlan; rendszer van mögötte, hierarchia, amely működik, s amelyet többnyire mi magunk működtetünk. Bármi tehát, amit elsajátíthatok a *Nincstelene*kéből, a hiányt tudatosítja.

A regény kezdőmondata sűrű és komor: „Megyünk és hallgatunk.” Egy kisfiú és az anyja – az ige többes száma kifejezi szoros közelségüket, elválaszthatatlanságukat. A hallgatók közössége ez, melyben a narrátortól megkülönböztethetetlen a másik, az anyja. De a második és harmadik mondat már éppen a teljes elválasztottságot mutatja meg. „Huszonhárom év van köztünk. A huszonhárom nem lehet osztani. A huszonhárom csak magával osztható. Meg eggyel.” A megoszthatatlanságot ki is mondja a szöveg: „Ilyen magány van köztünk.”² Közös a hallgatás, és egyben átadhatatlanul egyéni is. A két legfőbb szereplő áll így elénk, a narrátor-kisfiú, és az, akiről írni szeretnék, az anyja.

Az anya alakja sokszor és többféleképpen kerül Borbély Szilárd műveinek középpontjába. S mindig úgy, mint a szenvedő anya. A keresztény ikont a *Halotti Pompa* forgatja át dekonstruktív módon – avagy pontosabb azt mondani, hogy a totális destrukcióra, a gyilkosság brutalitására felelve itt nem az anya siratja fiát, hanem a fiú a szenvedő anyját. A *Testhez* „legendáiban” a szenvedő anyák pedig éppen az anyaság hiányát beszélnek el az abortusztapasztalatot újramondó prózaversekben. A *Halotti Pompá*-ban a meggyilkolt anya történetére vetül rá az allegorikus anya-kép, s az ikon használat-történetét, tradícióját szétzúzza, átírja, átforgatja a reális szenvedéstapasztalat. A *Testhez* szövegeiben is lényeges a reális tapasztalat jelzésének mozzanata, ez az alapréteg, amihez képest megszólalnak a versek. Borbély Szilárd tanúk, túlélők beszámolóit vagy vallomásait használja, amelyek persze már maguk is megformált szövegek – a tapasztalat régiójához, az „eredethez” visszanyúlni nem lehet. De a tapasztalat árnyéka – s az árnyék is iszonyatos – rávetül a vallomásokat feldolgozó lírai szövegekre. A női szenvedés, e finom áttételekkel, a perifériára szorított, láthatatlanná tett, tudatosítatlan szenvedés allegóriája is egyben: azé, amit a maskulin hatalmi struktúra fenntartói képtelenek átérzeni. Lehetetlen vállalkozás ez, összehozni a megoszthatatlan tapasztalatot és teoretikus reflexiót. De Borbély Szilárd minden kötete a lehetetlennel próbál szembenézni.

A *Nincstelene*kben az anyai szenvedés az egyik a közösségeikből kivetett, a magányos útjaikat családként együtt járó családtagok történetei közül. A regény nyelve itt is hasonlóképpen teremti meg a hang rétegzettségét, összetettségét, mint a *Testhez*-kötetben: az idézetszerűség által felhangzik az „eredeti” szó, az az összetett stilizáció pedig, amit e regény szövegében Borbély Szilárd kidolgozott, utat nyit a kontextualizálás számára. Az „eredeti” szó a regényben többféleképpen jelölődik: idézőjelekkel, a „mi úgy mondjuk” közbevetéseivel, az utólagos hozzátételekkel („kántálja anyám”, „mondják az egykori zsellérek” stb.). A reális családtörténet, amelyet Borbély életrajzi jellegű megszólalásaiból ismerünk, a történet magva. Ugyanakkor az, amire a regény által lehető-

² BORBÉLY Szilárd, *Nincstelene*k: Már elment a Mesijás?, Pozsony – Bp., Kalligram, 2013, 9. (A kötetből vett idézetek oldalszámait a továbbiakban a főszövegben, zárójelben közlöm. – Sz. T.)

séget kapunk, a 20. századi magyar történelem átgondolása a perifériák felől; a magyar társadalomban egymáshoz szoruló, egymásnak ütköző identitások viszonyainak felmérése és lehetséges elbeszélés-, ábrázolásmódjaik számbavétele.

A családtörténet megismerhető abból az interjúból, melyet Lucie Szymanowska és Kiss Szemán Róbert készített Borbély Szilárddal, amely *Az igazi nevem nem ismerem* címmel jelent meg 2005-ben, és bekerült az *Egy gyilkosság mellékszálai* című kötetbe is. Arra a kérdésre, hogy mit jelent a zsidósággal való közösségvállalás, Borbély Szilárd elmondta, hogyan vált saját identitásmintázatának részévé a zsidóság.

Ez személyes ügyem is, kínos történet, életünk szomorúságához tartozik. Kicsit kusza és tisztázhatatlan helyzet volt az, amelybe születtem. Kilencéves koromig egy picike, eldugott faluban éltünk, talán ha ötszázan laktak ott összesen. Ebben a faluban 1944 előtt egyetlen zsidó család élt, mígnem '44 májusában a csendőrök szekéren elvitték őket Szatmárnémetibe, a gettóba. Három generáció, apa, anya, a fiuk és annak a felesége, meg a két gyerekük élt együtt. Csak a fiú jött vissza a munkaszolgálatból. Szemben laktak az édesapám szüleivel. Korábban azonban, 1933-ban az apai nagyszülei velük együtt, egy portán éltek, az utca túloldalán. Az édesapám, aki a baljós 1933-as évben született, a falusi és a családi pletykák szerint balkézről született, vagyis fattyú gyerek volt. Titok volt ez, de nyílt titok. Amint nagyobbcska lett, édesapám járt át az ortodox családhoz sábeszkor begyűjtani a tüzet az odakészített sólet alatt, lámpát gyújtani vagy befűteni, meg ilyenek. Emberi dolog, megesik az ilyen. Ez a nyílt titok a zsidótörvények és a növekvő antiszemitizmus idején vált egyre kínosabbá. Persze ő nem számított semmiképp sem zsidónak, de gyanakvással és félelemmel teli időszak következett. Ettől kezdve a család, amelybe született, védte, de nem szerette. Boldogtalan élete volt, egy ötgyerekes család nehéz történetével. Aztán majd húszéves kora körül titokban kérvényezte a minisztériumban családnevének megváltoztatását.³

A be nem fogadott, másnak, kirekesztendőnek tartott apa pozíciójába került a fiú is:

Édesapámnak a munkaszolgálatból visszatért és vallását elhagyó féltestvérével távolságtartó viszonya volt. Ez a férfi a bátyámat és engem szeretett. Saját gyerekei, úgy tudom, öt és hét évesek voltak, amikor elvitték őket. A faluban bennünket, bátyámat és engem, Gogának és Majomnak csúfoltak. Én voltam a Majom. A zsidó család ugyanis Erdélyből települt be, innen a kisfiú Goga neve. Bennünket elzárva neveltek a velünk egykorú gyerekektől. Ha néha kiszöktünk és találkoztunk a többiekkel, leköpködtek, megaláztak. Nem értet-

³ BORBÉLY Szilárd, *Az igazi nevem nem ismerem: Beszélgetés Lucie Szymanowskával és Kiss Szemán Róberttel* = B. SZ., *Egy gyilkosság mellékszálai*, Bp., Vigilia, 2008, 89.

tem, miért. A faluban érezhető gyűlölet vett körül. Aztán hétéves koromban az édesapámnak, miután az egész falu ellene fordult, egy éjszaka gyorsan el kellett menekülni. Két évig külön éltünk, ritkán láttam. Édesanyám nem bírta ezt a lelki terhet, összeroppant, idegösszeomlása lett, amit különféle testi betegségek követtek. Édesapám nem kapott munkát, alkalmi munkákból élt, magánépítkezéseken dolgozott. Keveset fűtöttünk, keveset ettünk. Egyedül voltunk. Két év múlva tudtunk csak, kilencéves koromban elköltözni. Édesapámat a testvérei nem fogadták el, majd pedig az apjuk halála után kitagadták, szemére vetve, hogy nem az apjuk fia. Erre már jól emlékszem. Ez nagyon fáj nekik. Akkor már tudtam a származása titkát, amit gyerekkoromban még nem, amikor köpdöstek és néha zsidóztak. Akkor nem értettem, miért mondják. Ez így, ahogy most elmondtam, csak a végén, a kitagadással és a származás titkának feltárással lett egyértelmű.⁴

Az identitástulajdonítás erőszakossága pontosan nyomon követhető a Borbély Szilárd által elmondott személyes történetben. Az apa fattyú-státusza azt jelentette, hogy egyetlen közösség sem ismerte el sajátjának, tagjának. Zsidóvá megbélyegzői szemében vált „rossz” leszármazása miatt, ezért kivetik a faluból. Fiával, a második generációval a falu újrajátssza ezt a folyamatot, miközben rajta keresztül (a Goga és Majom név újraélesztésével) újrajátsszák a '44-es kiűzést és deportálást is. A fiú beleáll ebbe a sokszoros erőszakkal létrehozott pozícióba: azonosul az elüldözött és elpusztított zsidókkal, a zsidónak címkézett és ezért megvetett apával, s tűri azt, hogy őt magát is „lezsidózzák”, vagyis a személyére irányuló megvetést és erőszakot is megtapasztalja. Ez lesz az identitása, a mindenhonnan való kirekesztettség, a megbélyegzettség. Mindeközben pedig tudatosítania kell azt is, hogy sehová sem tartozása mellett mégis hozzátartozik az agresszorok oldalához: „Én nem vagyok zsidó – az anyai nagyapám a másik oldalon állt 1944-ben, horthysta altisztként –, csak zsigeri tapasztalataim vannak egyfajta sorsról, amivel együtt éltem már akkor is, amikor még minderről nem tudtam semmit.”⁵ Közkeletű identitásfelfogásunkkal szemben (melynek tényezői az odatartozás, elsajátított értékek stb.) ez egy „üres” identitás, amit erőszak és kényszer teremtett meg, s amit nehéz tartalommal megtölteni. 2005-ös interjújában Borbély a tartalomalkotás egy lehetséges útjáról is beszélt: „Arra jól emlékszem, hogy gyerekkoromban Jézusban a megalázott zsidóval megrendülten tudtam együtt érezni. Egy zsidó szenvedését láttam a szerencsétlenségében.”⁶

A regény ennek a többlépcsős és többgenerációs erőszakos identitástulajdonító folyamatnak a kibontása, kontextusba helyezése is. A kontextus pedig igyekszik a folyamat mozgatórugóit is feltárni, a történet dinamikáját, s egyúttal megpróbálja összefogni

⁴ *Uo.*, 90–91.

⁵ *Uo.*, 91.

⁶ *Uo.*

azt a sokféle történetet, amely hasonló abúzust beszél el: a magyarországi román kisebbség történetét, a kisemmizett és kuláklisztázott parasztok történetét, a „magyarok” településeinek legszélén tengődő cigányok történetét.

Az idegen-identitás eme összetettségét Borbély Szilárd *Egy elveszett nyelv* című, a *Nincstelenek* recepciójához hozzászóló, az *Élet és Irodalomban* megjelent esszéjében két módon is leírja. Az egyik csomópont az emlékezés hasadtságának tapasztalata: a saját emlékek egybeíródnak az első generációéival. „Nekem miért nincsenek emlékeim? Mire is emlékszem valóban? Vagy kinek az emlékeire emlékszem? A sajátjaimra vagy a szüleimére?” A szöveg folytatása egy sokatmondó sorsmetaforát – *migráns* – aktívál e pozíció leírásához:

Amikor ezeket a kérdéseket feltettem, már régóta tudtam, hogy migráns vagyok. Kulturális migráns, akinek el kell tüntetnie az árulkodó nyomokat, amelyek a múltja felé vezetnek. Az első generációs migránsok mindent megtesznek, hogy elfelejtsék a múltat, a közeget, a nyelvet, a helyet, amelyet elhagynak, és amelyet el kell felejteniük ahhoz, hogy sikeres migránsok lehessenek. A honvágy és a nosztalgia szálait is kíméletlenül el kell szakítaniuk, egyébként nem fog sikerülni a kísérlet. Az első generációs migráns a második generációra szokott hivatkozni: azért kell ezt tenni, hogy nekik jobb legyen. A második generációban pedig mindez visszaüt, kibukkan a titok.⁷

Mindkét közelítésben közös az, hogy hiányzik belőle a saját történet, a saját „sors” (ahogy Kertész érti, illetve visszavonja e fogalmat a *Sorstalanságban*) tudata és élménye. Az elődök történetét már nem folytatva, a sajátot pedig nem kezdve el – így érti a másodgenerációs migráns-létet Borbély. Számára ez nyelvvesztés is, ami összefügg az esszé egyik legmeggrázóbb szóhasználatával: az árulással. A „másodgenerációs migráns” nem beszél az elődök nyelvén, de még nem tette magáévá az új nyelvet; s amikor felidézi, újramondja a múlt hol brutálisan, hol meggyötört felhangzó szavait, akkor önkéntelenül is ironikus kontextusba is helyezi őket – ezért „áruló”.

A *Nincstelenek* egyedüli szereplője, aki megpróbál tudatosan viszonyulni a rákényszerített identitásmintázatokhoz, az anya. Ami férjére és gyermekeire erőszakosan ráhelyeződik – mert az agresszív identitástulajdonítás fetiszizálja a vérség képzetét –, az számára választás. Ő úgy dönt, „zsidó” lesz, és az anyai, családi rítusok körébe zsidó vallási gyakorlatokat is beemel. A szabbat és a pészach így kerül a regény világába és a család világába. Az anya péntek este két gyertyát tesz az asztalra, és „állva gyújtja meg. Behunyja a szemét. Hajtja maga felé a lángot. A szemeit eltakarja a kezével. »Áldott legyen az Úr, aki engedte megérnünk ezt a napot, még ha nem is vagyunk együtt«, mondja.” (44.) Identitásvállalása arra is irányul, hogy értelmezze mindazt, ami a családdal

⁷ BORBÉLY Szilárd, *Egy elveszett nyelv*, http://www.es.hu/borbely_szilard;egy_elveszett_nyelv;2013-07-03.html (Letöltés ideje: 2015. szeptember 30.)

történik: kiszorulásukat a falu közösségéből, áttörhetetlen idegenségüket, kiúttalanná vált szegénységüket, férje kismimmizését annak családjából. A rítust nem magyarázza meg gyermekeinek, hanem életük részévé teszi. Az anya pészachja emelkedett, titokzatos ünnep. Haggadája így hangzik fel:

Anyám kitette a könyvet az asztalra. Nagyon figyel a betűkre, mert nehezen olvas. Az arca csupa igyekezet. Magas homlokán ráncok futnak keresztbe. Kék szemében tiszta patak vize csordogál. A patak néha kicsap a medréből. Akkor könny gördül le az arcán. És ünnepélyes hangon belekezd.

»Lássátok, ez a nyomorúság kenyere«, olvassa és tömpe ujjával kíséri a sorokat. A körme koszos és repedezett. »Ebben az évben még rabok vagyunk, de a jövőben Isten szabad gyermekei leszünk. Gondolkodjunk«, és itt akadozni kezd, »az e-szé-ről«, olvassa szótagolva. Elbizonytalanodik. Mert nem érti, amit olvas. Újra nekirugaszkodik, szótagonként bogozgatja a hangokat. Az ujját felemeli és egy sorral visszább teszi, a már olvasott mondat alá. Látszik rajta, hogy úgy hallgatja a saját hangját, mint akinek idegen, amit hall.

»Gondolkodjatok az esz-mé-ről«, olvassa ki a szót lassan és nagyon figyelve. Ekkor megnyugszik, mert így jobb. Bár látszik, hogy így sem érti. Én sem értem, de nem merek kérdezni. Nem akarom belezavarni.

»Gondolkodjatok az eszméről, amely őket vezette életükben s halálukban. Az eszméről, amelynek emlékére van ez az ünnep...«

Ekkor megáll, felnéz a könyvből, és csak annyit mond.

»A Húsvét, tudjátok.« (50.)

A rítus és identitás, amelyet az anya tudatosan választ és vállal, nem válik könnyedén sajátjává: munka, értelmezési feladat, harc árán kell gyakorlattá tennie. A regény e részének végén lesz világossá, hogy miért a kivonulásra emlékező pészachi haggada a szíve és lényege az anya identitásválasztásának. A rítust a fiú figyelme követi, végig.

Kerüli a tekintetemet. A nővéremtől kevésbé fél. Őt ez az egész nem érdekli, de engem igen. Ezért kerüli a tekintetemet, amikor felnéz. Gyorsan lehajtja a fejét és folytatja az olvasást: »Ez az eszme: a szabadság, amelynek határai az igazság és a szeretet legyenek. Ha gyermeked kérdezni fogja, mit jelentenek ezek a szokások, parancsok és törvények, amelyeket meghagyott nekünk Urunk Istenünk, akkor így válaszolj: Rabszolgák voltunk...« Itt megáll. Körbenéz. A Kicsit keresi a szemével. Minden rendben. Ettől megnyugszik.

»Rabszolgák voltunk...«, ismétli meg az utolsó szavakat. (50–51.)

Az anya olyan rítust tesz sajátjává, amely értelmezhetővé teszi kirekesztett státuszukat, szegénységüket és kiszolgáltatottságukat – nem magyarázza meg azt, és nem kecsegtet fordulattal, de a számkivettetést elemeli a falu, a társadalom realitásától, és a legnagyobb

ívű, legátfogóbb mítosz részévé teszi. Értelmezi a szüntelen várakozás állapotát, a szüntelen hiányt (az apa üres széke mint Illés széke). S mindeközben az anya olyan identitást vállal fel, ami éppen maga a vád, a „bűn”. Így lesz a *Nincstelenek*ben egyedülálló módon a fájdalmas anyából ellenálló anya. Ezt kínálja fel a férjének is, aki a történet végén, testvérei által kisémmizve, elfogadja a „zsidó” státuszt mint sajátját, és részt vesz a szabbat szertartásban. Hangsúlyoznunk kell: az anya nem kapcsolja magát a zsidóság történelméhez, nem kapcsolódik a holokauszthoz – identifikációja mitikus, személyes, gyökere a szembefordulás, az idegenségnek ellenállóként való megélése.

Mindez egy olyan közegben történik, amely életben tartja a zsidógyűlölet képzeiteit, amelyben elevenen él az anyagi, kisémmiző, fertőző zsidó alakja. De – a sokféle babonás képzet mellett – vallási tartalmak is élnek a falusiak képzeletében, többnyire persze kiürülve, valaha még értett és tartalommal telített eszmék üres héjaként, vagy tartalmatlan paródiaként. Ilyen a messiás képzelete – azé, akit várnak, vagy aki már eljött. A család számára a Kicsi az, akinek alakjában összesűrűsödik a messiás eljövételére vonatkozó remény. (A haszidizmust jellemzi ez a felfokozott, az evilágit és a metafizikait egymáshoz rántó várakozás; ezért is olyan fontos hivatkozási pontja Borbély Szilárd életművének.) A faluban Mesijásnak hívják a szakállas, mezítlábás, mindig szelíd, „fél-eszű” cigány férfit, akit „várnak”, hogy kipucolja a budikat – ez egyfelől a közösség parodisztikus, blaszfém játéka, ugyanakkor sokatmondó képe az emlékezeti és kulturális tartalmak helyébe lépő kollektív amnéziának, kiürülésnek.

Az a mitikus identitás, melyet az anya magára vállal, szembemegy környezete minden előítéletével, minden nyomásával: magát az anyát a vakmerő ellenállás mitikus alakjává teszi. E különös gesztus kísérlet arra, hogy az anya cselekvőképessége kifejeződjön, megvalósuljon. Felvillan, majd kihuny – de a nő, az anya ilyen képe egyedülálló Borbély Szilárd életművében.

TERI SZÜCS

The Sorrowful and Resilient Mother

”Jewish” identity in Nincstelenek [The Dispossessed]

The mother is a central figure in the works of Szilárd Borbély, and she usually appears as Mater Dolorosa, the sorrowful mother. The novel *Nincstelenek* is exceptional in this respect, because it also presents her as the resisting mother. The novel focuses on the aggressive attribution of identities, the exclusion of those who are considered Jewish – and thus: as the Other – from the community. This process stretches over several generations. The only character in the novel whose attitude towards this violent attribution of inferior identity consciously changes is the mother. While her husband and her children are stigmatized by blood lineage, in the case of the mother Jewishness is a choice. Thus she becomes able to understand the events that befall her family, their exclusion, their poverty. She offers this insight to her husband at the end of the novel, and he finally accepts the status of the Jew, and participates in the Shabbat ritual. The peculiar practice of the mother is an attempt to grasp agency.